

## ULÍWMA ORTA BILIM BERIW MEKTEPLERINDE ERTEKLERDI OQÍTÍWDÍN PEDAGOGIKALÍQ TIYKARLARÍ

**Tilewmuratova G.T.**

*QNAÓPIII Qaraqalpaqstan filiali erkin izleniwshi*

**Rezyume:** *Bul maqalada ulíwma bilim beriw mekteplerinde erteklerdi oqítíwdín tálim-tarbiyalıq máseleleri sóz etilgen jaslarǵa tereń bilim beriw, erkin hám tereń pikirlewge, keleshekke úmit penen qarawǵa hám oǵan qaray batıl qádem taslawǵa tárbiyalawdı.*

**Tayanış sózler:** *úziliksiz tálim, dástanlar, ertekler, ocherkler, ańızlar, povestler, gúrrińler, naqıl-maqallardı.*

**Rezyume:** *Bu maqolada umumta'lim maktablarida ertaklarni o'qitishning ta'lim tarbiyaviy masalalar so'z etilgan, shuningdek, maqolada yoshlarga teran bilim berish, mustaqil va teran fikrlashga, kelajakga umid bilan qarashga, dadil qadam tashlashga tarbiyalash haqida bayon etilgan.*

**Ключевые слова:** *непрерывное образование, былины, сказки, очерки, легенды, повести, рассказы, пословицы.*

**Резюме:** *В данной статье рассматриваются образовательно-воспитательные вопросы обучения сказкам в общеобразовательных школах, также в статье рассказывается о том, как дать молодым людям глубокие знания, научить их мыслить самостоятельно и глубоко, с надеждой смотреть в будущее и делать смелые шаги.*

**Key words:** *continuous education, epics, fairy tales, essays, legends, stories, short stories, proverbs.*

**Summary:** *This article describes the educational issues of teaching fairy tales in secondary schools, also, the article deals with how to give young people deep knowledge, teach them to think independently and deeply, and look to the future with hope and take bold steps.*

**Kalit so'zlar:** *uzluksiz ta'lim, doston lar, ertaklar, ocherklar, afsonalar, povestlar, hikoyalar, maqol-matallar.*

Biziń elimiz rawajlanıwdıń milliy rawajlanıw jolına túskennen soń bir qatar ekonomikalıq, jámiyetlik, siyasiy, mádeniy reformalardı ámelge asırdı. Bul protsess házirgi kúnde de dawam etpekte. Usınday ullı reformalardıń biri xalıq bilimlendiriwi tarawında da iske asırılmaqta. Jas áwladtı házirgi zaman talapları dárejesinde tárbiyalaw hám oǵan bilim beriw xalıq bilimlendiriwi tarawındaǵı reformalıq tırnaq tası bolıp esaplanadı. Bul-jaslarǵa tereń bilim beriw, olardı demokratiyalıq ruwxta, erkin hám tereń pikirlewge, ótmish mádeniyatına húrmet penen qatnas jasawǵa, keleshekke úmit penen qarawǵa hám oǵan qaray batıl qádem taslawǵa tárbiyalaw degen sóz.

Uliwma bilim beriw mekleplerinde oqıwshılar oqıw sabağında kórkem tekstlerdi, sonıń ishinde epikalıq tábiyat qubılısları, hár qıylı máwsimleri, túrli reńlerdegi kórinisleri haqqındağı túsiniklerin keńeytedi, bilimlerin tereńletedi. Birinshiden, olar oqıtıwshınıń járdeminde epikalıq túrge kiretuğın janlar haqqında: dástanlar, ertekler, ocherkler, ańızlar, povestler, gúrrińler haqqında baslanğısh túsinikke iye boladı, ekinshiden, olardıń sırtqı dúnya, tábiyat, tuwılğan úlke, xalqımız tariyxı tuwralı baslanğısh bilimlerdi iyeleydi. Bunıń ózi oqıwshılardıń oy-órisin keńeytip, bilim dárejesin kóteredi. Sırtqı ortalıqqa qızıǵıwshılıǵın arttıradı.

Oqıw kitaplarındağı erteklerdi, naqıl-maqallardı. Dástanlardan úzindilerdi, ańızlardı úyrenge oqıwshılar xalıq dóretiwshiligi hám onıń janları haqqında dáslepki túsinikler aladı. Erteklilik shıǵarmalarǵa tán ulıwma belgilerdi (haqıyqıy turmısqa say kelmeytuğın qıyalıy waqıyalar, qıyalıy personajlar h.t.b.), sonday-aq ańızlarǵa, gúrrińlerge tán ulıwma janrlıq belgilerdi oqıtıwshı kórkem shıǵarmalardıń tekstlerin tallağanda túsindirip baradı, olar tuwralı túsinikli til menen, kórkem tekst mısalları menen dáslepki maǵlıwmatlar beredi. Nátiyjede mektep oqıwshıları epikalıq shıǵarmalardı ózlestiriw nátiyjesinde erteklerdiń qanday ulıwma belgileri bolatuğın tuwralı, házirgi zaman gúrrińleri menen erteklerdiń janrlıq ayırımashılıqları tuwralı dáslepki elementar túsinikler aladı.

Ertekler - xalıq awızeki dóretiwshiliginiń eń qızıqlı janrı, xalqımızdıń ruwxıy miyraslarınıń biri. Erteklerde xalıqtıń arzıw-ármanları, tilekleri sińdirilgen. Olarda qıyalıy waqıyalardı súwretlew járdeminde jaqsılıq, miyrim-shápáát, ádep-ikramlılıq, adamgershilik, baxıt, ıǵbal, hadal muhabbat, insan táǵdiri, insan qádiri sıyaqlı ótkir máseleler kóteriledi hám óz sheshimlerin tabadı. Erteklerdiń kópshiligi jas áwladlardı adamgershilikke, doslıqqa, ulıwma jaqsılıqqa tárbiyalaydı. Sonıń menen birge ertekler miynetke húrmet, ata-anaǵa súyiwshilik, baxıtqa umtılıw sezimlerin tárbiyalaydı. Uliwma ertekler jas áwladlar ushın úlken ruwxıy kúsh, ruwxıy baylıq dáregi bolıp xızmet ete aladı[1].

Mektep oqıwshılarınıń ruwxıy ómirinde ertekler úlken áhmiyetke iye. Balalar jas waqtınan baslap-aq erteklerdiń gózzal dúnyasına aralasa baslaydı. Televidenie arqalı kórgen, radiodan, ata-analarınan esitken ertekleri olardıń sana-sezimine tásir etip, ózine tartadı, oqıwshılardıń qıyalın rawajlandıradı, olarda haqıyqatlıqqa estetikalıq qatnas jasawdı qalıplestiredi. Sonlıqtan muǵallım erteklerdi ótken waqıtta ertektiń oqıwshılar tárepinen estetikalıq qabıllawına erisiwdi yadın shıǵarmawı tiyis. Ol oqıwshılardı qıyaldı isletiw arqalı ertek hádiyselerine aralastırıwı, waqıya hám ertek obrazların kóz aldına keltire alatuǵınday etip qabıllawǵa erisiwi, oqıwshınıń personaj háreketine pikir aytıp, óziniń sezimin, bilimin kórsetiwine alıp keliwi kerek.

Muǵalliminiń birinshiden, shıǵarma mazmunın qabıllawǵa oqıwshılarda psixologiyalıq kewil qoyıwdı qalıplestiriwine, ekinshiden, shıǵarmanı anıq hám tásirli oqıwına, úshinshiden, oqıwshılardıń shıǵarmanıń súwretlew usılına hám tiliniń ayırıqshalıǵın túsiniwine erisiwine baylanıslı. Sonda shıǵarma oqıwshıǵa estetikalıq tásir jasap, onıń sezimin oyatadı. Oqıwshıda personaj háreketiniń sulıwlıǵın sapalı túsiniwdiń dáslepki tiykarı payda boladı.

Ertelkerdiń tematikalıq hám ideyalıq baǵdarın esapqa alıw kerek. 5-klasslarda «Aqıllı Diyxanbaba», «Eki dos», «Eki tuwısqan», «Jolbarıs, qasqır, tülki», «Jarrı hám shımshıq», Jarrı menen ógiz», «Tülki hám keklik», 2-klassta «Nápisqaw arıslan», «Miyras», «Tóginshi hám ayıw», «Nan iyisi», «Tülki hám eshki», «Quw qoraz», «Duzaqshı ǵarrı», «Bóri menen iyt», «Tülki menen qoyanniń quyırıt almasıwı», 3-klassta «Úsh tuwısqan», «Jetim bala hám Birqazan», «Jaqsılıqqa jaqsılıq», «Ustaz hám shákirt», «Axmedjanniń dosları», «Urı», 5-klassta «Aǵash kesiwshiniń bir bólek nanı», «Aqıllı ǵarrı», «As qımbat», «Úsh tuwısqan», «Asan hám altın», «Doslıq ullı baxıt», «Baylıq», «Batır, bala», «Qulıp hám urı», «Bódene menen tülki», «Baxıt, baylıq, aqıl» sıyaqlı ertelkerdi oqıtıw usılarına dıqqat awdarǵanıwız maqul.

Baslawısh klass muǵallımı hár bir ertekti qızıqlı hám tásirli etip túsindiriwdiń usılların qollanıwı zárúr. 5-klass muǵallımı «Aqıllı Diyxanbaba»

ertegin dáslep kórkem etip oqıp beredi. Ertektiń mazmunın sóylep beredi. Ertektiń áhmiyetin oqıwshılardıńa aytadı. Oqıwshılardı miynetke tárbiyalaytuǵın ájayıp ertek ekenligin túsindiredi. Oqıwshılardıń kóz aldına diyxan hám egislik jerler elesleydi. Demek, oqıwshılardıń miynet, diyxan, hadallıq, miynetten óngen nárseler haqqında túsiniǵı artıp baradı. «Eki dos» erteginde basqasha mazmundaǵı waqıya sóz etiledi. Oqıwshılardıń doslıq degen sózdiń mánisine túsiniǵini artadı. «Eki tuwısqan» erteginde tuwǵan-tuwısqanlardıń awız birshiligi, miyirmanlıǵı súwretlenedi. «Jolbarıs. qasqır, túlki» erteginde ádillik hám ádilsizlik arasındadıǵı máseleler súwretlenedi. «Jarrı menen ógiz» erteginde ańqawlıq hám sezgirlik, pámlilik hám pámsizlik arasındadıǵı qarama-qarsılıq bayanlanadı. Jarrı aqıllı adamlardıń is-háreketin ańlatsa, ógiz-topas, pámsiz adamlardıń obrazın beredi.

6-klasstaǵı «Túlki menen qoyannıń quyırqı almasıwı» degen ertekte jámiyetlik turmısta hiylekerlik, adamgershilik, qorqaqlıq sıyaqlı máseleler súwretlengen. Oqıwshılarda ómirdiń hár qıylı qıyınshılıqların túsine biliwge múmkinshilik tabadı. «Nan iyisi» xalıq ráwiyatında qızıqlı waqıya sóz etiledi. Xusayn Bayqara menen Nawayı arasındadıǵı qarım-qatnas sóz boladı. Patsha wázirlerine dúnyadaǵı eń jaǵımlı iyisli zattı alıp keliń dep is buyıradı. Hesh bir wázir bul sorawdıń juwabın taba almaydı. Nawayı bir diyxannan sorap, dúnyadaǵı eń mazalı iyis - jańa pisken nannıń iyisi ekenligin biledi. Bul jerde oqıwshılardı nannıń qádir-qımbatına jetiw kerekligin uqtıradı.

«Nápisqaw Arıslan» erteginde ádlik hám ádilsizlik, jawızlıq hám miyirmanlıq haqqında túsiniǵilerdi oqıwshılardıń sanasına sińiriw kózde tutiladı.

Usı ekinshi klasstıń oqıw kitabında haywanatlar tuwralı bir neshe ertekler berilgen. Olardı úyreniwdiń barısında oqıwshılar belgili dárejede haywanatlar dúnyası menen tanısadı, geypara haywanlardıń tábiyiy instinktleri haqqında túsiniǵiler aladı. Mısalı, «Túlki menen eshki» erteginde bir túlki bilmesten sayızlaw qudıqqa túsip ketedi hám shıǵa almay qaladı. Suw ishkisi kelip qudıqtıń basına kelgen eshkini «qudıqtıń ishi házlik, suw kóp hám salqın» dep aldastırıp

qudıqqa túsiredi. Túlki dárhal eshkiniń shaqına minip, qudıqtan shıǵıp ketedi hám «seniń saqalıń quraqım aqlıń joq» dep masqaralap ketedi. Eshkiniń iyesi kelip zorǵa shıǵarıp aladı. Bul ertekti ózlestiriw ushın dáslep onıń teksti oqıp beriledi. Sońınan sorawlar beriledi. Mısalı, «Eshki qudıqtıń janına ne izlep kelgen edi? Túlki eshkini qudıqqa qalay aldap túsirdi? Eshkini qudıqtan kim shıǵarıp aldı? Bul sorawlarǵa juwap beriw arqalı oqıwshılar ertektiń mazmunın ózlestirip aladı.

Sabaqtıń bunnan sońǵı basqıshında balalardıń haywanatlar dúnyası tuwralı bilimin, maǵlıwmatın tereńlestiriw kózde tutıladı. Bul da jetekshi sorawlar beriw arqalı ámelge asırıladi. Mısalı: Túlki jabayı haywan ba yaki úy haywanı ma? Ol qay jerlerde jasaydı? Dúzde, toǵayda jasaydı. Dúzde in qazıp, kúshikleri menen sonda jasaydı. Túlki tábiyatı boyınsha qanday haywan? Kútá hiyleker, jol tapqısh haywan. Túlkinı zooparkte (haywanatlar baǵında) kórgenlerińiz bar ma? Onıń túr-túsi qanday? Sarǵısh túsli, pıshıqtan úlkenlew, jińishke tumsıqlı, quyırǵı úlken haywan. Túlkinıń adamlar turmısında paydası bar ma? Túlkinıń terisinen bas kiyim tigiledi, qısqı kiyimlerge jaǵa etip tigiledi.

Eshki qanday haywan? Úy haywanı. Eshkini bilesizler me? Kimniń úyi eshki saqlap atır? Oqıwshılar bul sorawǵa tiyisli juwaplar beredi. Eshkiniń úy xojalıǵında qanday paydası bar? Eshkiniń sútin ishemiz, ol ásirese balalardıń densawlıǵına paydalı boladı. Góshi juǵımlı awqat boladı. Júnı qırqıp alınıp, onnan jıllı úst kiyim, ayaq kiyim shulıq), bas kiyimler toqıladı, terisi iylenip, hár qıylı mútájliklerge paydalanıladı. Ertek túlki hám eshki haqqında bolǵannan soń taqtaǵa eshki menen túlkinıń reńli súwretleri ildirilip qoyladı hám olarǵa qarap 5-klass oqıwshıları túlkinıń, eshkiniń túr-túslerin, dene qurılısın ańsat ajıratadı hám aytıp beredi.

Bul sorawlar ekinshi klass oqıwshılarıńın jas ózgesheliklerine, tábiyat hám haywanatlar dúnyası tuwralı túsiniqlerine, oqıwshılardıń turmıs sharayatı hám jasaw ornına qaray beriledi. Eger mektep qalada jaylasqan bolsa, haywanatlar tuwralı jetekshi sorawlar kútá ápiwayılastırıp beriledi. Sebebi qalalıq mekteptiń

oqıwshıları jasaw sharayatına baylanıslı háttteki úy haywanların da durıslap kóre almağan bolıwı, olardı kóz aldına keltire almawı múmkin. Sebebi zooparkler hámme qalalarda joq. Sonıń ushın oqıtıwshı haywanlar tuwralı sorawlarǵa juwap bergende, ózi de oqıwshılarǵa járdemlesedi, qosımsha maǵlıwmatlardı aytıp beredi. Sebebi oqıwshılar haywanlardı kórmegenlikten, olardıń túr-túsin, tábiyatın bile bermewi múmkin. Mine, usınday jetekshi sorawlar berip barıwdıń nátiyjesinde 5-klass oqıwshıları ertektiń mazmunın jeńil ózlestire aladı.

Usı ekinshi klass oqıw kitabında joqarıdaǵı ertekten basqa «Quw qoraz», «Duzaqshı ǵarrı», «Bóri menen iyt», «Túlki menen qoyannıń quyırıq almasıwı» degen atamalardaǵı ertekler de berilgen. Olardıń da tiykarǵı mazmunı haywanatlar dúnyası menen baylanıslı. Mısalı, «Túlki menen qoyannıń quyırıq almasıwı» degen ertek aldınıǵı ótilgen «Túlki menen eshki» ertegine únlesedi. Bul ertektiń syujetinde de túlkiniń hiylekerlik menen úlken quyırılı bolǵanı, in qazǵanda bir neshe awız shıǵarıp qoyatuǵını, al qasqır quwıp kelip qawıp tuwǵanda inniń basqa bir awızınan shıǵıp qashıp ketkenligi súwretlenedi. Eki ertekte de túlkiniń hiylekerlik tábiyatı súwretlenedi. Oqıtıwshı bul ertekti aldınıǵı ertek penen salıstırıp úyreniwine boladı. Ertektiń syujeti menen teması bolǵan soń, onı bekkemlew ushın jetekshi sorawlar beriledi: Usı ertektegi hám aldınıǵı «Túlki menen eshki» ertegindegi túlki obrazlarınıń qanday belgileri uqsas. Ekewi de qıyın jaǵdaydan hiylekerlik penen qutılıp ketedi Túlki tuwralı juwmaqlaw ushın túsinikti oqıwshılardıń ózlerine isletemiz: túlki -jabayı ań. Ol dúzde, toǵayda ózine in qazıp jasaydı. Túlki kútá hiyleker haywan. Ol qawıpli jaǵdaylardan ózine pitken tábiyiy hiylekerligi menen qutıladı. Bunday juwmaq 2-klass oqıwshılarında dúz añları, sonıń ishinde túlki tuwralı dáslepki bilim, dáslepki túsinik qalıplesip atırǵanınan gúwalıq beredi.

6-klassta berilgen basqa ertekler de haywanlar tuwralı bolǵanlıqtan, olardı da joqarıda keltirilgen usıllar menen úyretiwge boladı.

Erteklerdi oqıtıw 5-6-klasslarda da rejelestirilgen. Olarǵa tiyisli saatlar ajratılǵan. Biraq bul klasslarda beriletuǵın ertekler w-klasstaǵı erteklerge

salıstırǵanda kólemi boyınsha kóbirek, syujeti boyınsha quramalıraq, ideyalıq mazmunı tereńirek bolıp keledi. Mısalı, 4-klasstıń oqıw kitabında berilgen «Aqıll ǵarrı» erteginiń syujeti qısqasha mınaday: Burınǵı ótken zamanda zalım patshanıń buyırǵı orınlaw ushın bir jigit qartayǵan ákesin elden uzaqqa aparıp taslaw ushın onı arqalap jolǵa ráwana boladı. Biraq ákesin óltirmey jasırıp qoyadı. Elge dushpanlar basıp kiretuǵın boladı. Albıraǵan patsha dushpannan qutılıw ushın hár kimnen aqıl soraydı. Jańaǵı jasırıp jatırǵan ǵarrınıń aqılı menen patsha óz jurtın dushpanlardıń shabılıwınan aman alıp qaladı. Kópti kórgen ǵarrınıń aqılına razı bolǵan patsha onı ólimnen azat etedi hám bunnan bılay ǵarrılardı óltiriw haqqındaǵı miyrimsiz nızamdı biykar etedi.

Ertek syujeti boyınsha onsha qıyın emes, onı 5-klass oqıwshıları asa qıyınshılıqsız-aq ózlestirip aladı hám aytıp bere aladı. Sabaqtıń syujetti ózlestirgennen sońǵı basqışında oqıwshılardıǵa ertektiń epikalıq mazmunın úyretiw kerek boladı. Jámiyettiń kimlerden turatuǵının jetekshi sorawlar beriw arqalı oqıwshılardıń ózlerine aytıramız. Juwap: Jámiyet jaslardan, orta jastaǵı hám úlken jastaǵı adamlardan turadı. Jası úlken adamlar kimler? Jaslardıń ataları hám anaları. Ata-analardı jaqsı kóremiz be? Álbette, jaqsı kóremiz. Onda jası úlkenlerdi ólmesinen burın áwliyege aparıp taslaw tuwralı nızam shıǵarǵan ertektegi patshanıń isi durıs pa? Durıs emes! Onda ol qanday patsha eken? Adamlardıń ómirin bahalamaytuǵın zalım patsha. Ol jası úlken adamlardıǵa miyrimsizlik etedi. Bunnan soń usı ertektiń ideyalıq mazmunı boyınsha oqıtıwshınıń járdemi menen juwmaq jasaladı. «Jası úlkenler-bizlerdiń ata-analarımız. Olardı húrmet etiwimiz kerek. Olardıń turmıs tájiriybesi kóp, sonlıqtan turmıstı kóp biledi, aqıllı bolıp keledi. Jaslar tájiriybeli jası úlken adamlardıń aqılın alıwı kerek, olardıń ómir tájiriybesin úyreniwi kerek. Jası úlkendi húrmetleseń, óziń de húrmetke iye bolasań»[2].

Ertekten bunday juwmaq shıǵarıw jas áwladta jası úlkenlerge, ata-analarǵa húrmet sezimleriniń oyanıwı, ádep-ikramlılıq túsiniqlerdiń payda bolıp

kiyatirganinan guwalıq beredi. Oqıtıwshı jası úlkeni sıylaw, húrmetlew, ádep-ikramlılıq, adamgershilik qásiyetlerden ekenin oqıwshılarga uqtıradı.

Oqıw kitabında ertektiń sońında keltirilgen «Atańa ne qılsaq aldına sol keledi» degen naqıldıń mazmunın oqıwshılar usı ertekti ózlestiriw arqalı bilip aladı. «Aqıllı ġarrı erteginiń syujetlik mazmunı usı naqıldıń ideyalıq mazmunın ashıp beredi, yaǵnıy ata-ananı húrmetlew hár bir perzenttiń ádiwli wazıypası degen didaktikalıq ideya kelip shıǵadı. Demek naqıl-maqallar turmis tájiriyesinen kelip shıǵatuǵının oqıtıwshı usı ertek tiykarında túsindirip beredi, muǵallimniń bilimdanlıǵı hám pedagogikalıq sheberligi, lana pedagogikalıq technologyanı qollap quatlap sabaq ótiwi oqıwshılarda joqarı ruhıylıqtı, ádep ikramlılıqtıń jemisli tárbyalawdıń tiykarı[3].

#### **Paydalanılǵan ádebiyatlar**

1. Maqsetov Q. «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. Nókis. «Bilim». 1996 j.
2. Paxratdinov Á. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Nókis. «Bilim». 2004 j.
3. S.Qazaqbaev. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyası hám joybarlastırıw. Oqıw qollanba. Tashkent 2022. J.